

UOT – 1(09)

İradə Zərqan
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, fə.ü.f.d.

QAFQAZDA TÜRK-MÜSƏLMAN DİRÇƏLİŞİ

Məqalədə bildirilir ki, XVIII-XIX yüzilliklərdə türklərin yalnız Osmanlı dövləti və İranda Qacarlar sülaləsi müstəqil idi. Türk xalqlarının bir qismi Rusiya və Çin dövlətinin idarəçiliyi altında idi. Müstəqil dövlətlərdə də milli kimlik təfəkkürü tam formalaşmamış və ideoloji səviyyəyə qalxmamışdı. Qeyd olunur ki, dəyərlər onlardan istifadə olunarkən, əməli fəaliyyət nəticəsində əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycan xalqı yalnız sələflərinin izləri ilə getməklə kifayətlənmir, onların açdığı cığırıları daha geniş yollara qovuşdurur, şəhid qanları bahasına qorunmuş vətəni gülüstana çevirir. Bir zamanlar Əli bəy Hüseynzadənin düşüncə və fırçasından pərvəriş tapan Azərbaycan bayrağı hazırda Müasir Azərbaycan dövlətinin dünya arenasındakı müvəffəqiyyətlərinə vüqarla şahidlik edir. Azərbaycan dövləti isə əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq bayrağında əks olunan simvolları mətanətlə qorumaq və yaşatmaq iqtidarını bütün dünyaya nümayiş etdirir.

Ziya Gökalp “Türkçülüynün əsasları” əsərində 1853-cü ildə Osmanlı imperatorluğunda yaşayan türklərin vəziyyəti haqqında aşağıdakı qənaətin olduğunu yazmışdır: “Türkiyədə türkləri hakim sinif adlandırmaq çətindir” [2, s.6]. O dövrdə türklərin durumunu fransız yazıçısı Röne Pinon belə təsvir etmişdir: “Osmanlı imperatorluğunda hər bir kəs üçün yer vardır. Türklər üçün də” [2, s.9]. Qeyd olunan vəziyyət türk sultanlarının bəzi hallarda ifrat təəssübkeş siyasətinin və yersiz canfəşanlığının nəticələri kimi meydana gəlirdi. Məsələn, Sultan II Mahmud demişdi ki, “mən təbəəmdəki din fərqlərini ancaq came, kilsə və sinaqoqlara girdikləri zaman görmək istərim” [2, s.9]. Halbuki dini əqidə insanın olduğu hər yerdə - onun bütün həyat və fəaliyyətində təzahür edir. Əqidə yalnız müəyyən ayinləri icra etməklə məhdudlaşmır, insanın ruhundan qaynaqlanaraq düşüncəsini, davranış və hərəkətlərini tənzimləyir, təbiətə, cəmiyyətə, ümumiyyətlə, dünyaya münasibətini formalaşdırır. Natamamlıq duyğusu düşüncədən başlayır. Əgər insan dünya maraqlarına, yaxud zənnə (təhlükə hesab etdiyi öz fantaziyalarına) qapılıaraq ilahi hikmətdən üz çevirirsə, nəticələrini də tezliklə görür. Osmanlı sultanları tərəfindən imperiyanın bütövlüyünü saxlamaq üçün bəzi hallarda yeridilən qeyri-milli, formal dini siyasət öz acı nəticələrini verməyə başlamışdı.

Osmanlı dövlətində humanist məqsədlə qəbul olunmuş və 1839-1876-cı illərdə qüvvədə olan “Gülxanə xətti hümayunu” tənzimat fərmanı türkləri daha acınacaqlı vəziyyətə saldı. 1909-cu ildə albanların üsyan etməsi, “Əlmühdül ərəb” cəmiyyətinin fəaliyyəti [2, s.11], qeyri-türk millətlərin Balkan müharibəsində (1912-1913) çörəyini yedikləri, suyundan içdikləri Türk torpaqlarını bir vətən kimi müdafiə etməmələri həqiqəti gün kimi aydınlatdı. Türk dövlətçiliyinin dostları və düşmənləri məlum oldu. Hakimiyyətdəki ideoloji boşluq cəmiyyətin siyasi və milli iflasını reallaşdırmaqla yanaşı, dövlətçiliyin əsas hərəkətverici qüvvəsinin müəyyənləşdirilməsi problemini də aktuallaşdırdı.

Bilgə Kağanın (673-732) “Ey türk oğuz bəyləri! Türk xalqı, eşidin! Üstdən göy çökmədikcə, altdan yer dəlinmədikcə, bil ki, türk ulusu, türk yurdu, türk dövləti, türk törəsi pozulmaz. Su kimi axıtıldığın qanına, dağlar kimi yığıldığın sümüklərinə layiq ol! Ey ölümsüz türk ulusu, özünə dön!..” [2, s.3] kəlmələrinin unudulduğu, dünyada daha bir türk dövlətinin də çökmək üzrə olduğu bir zamanda türkləri hansı ideya dirçəldə, yenidən öz ruhuna, milli mənsubiyyətinə qaytara bilərdi?

O dövrdə türkləri üç əsas mənafe birləşdirə bilərdi: dini yaxınlıq, milli yaxınlıq, yaxud iqtisadi-strateji maraqlara söykənən ərəzi yaxınlığı, yəni qonşuluq əlaqələri.

Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə “Kuhi-qaf və simurq” [4] məqaləsində Qafqazın türk-müsəlman dirçəlişinin əhəmiyyətinə diqqət çəkərək yazırdı: “Qafqaz Asiya ilə Avropa arasında bir körpüdür, Bakı Avropanın Asiyaya olan qapılarından biridir... Belə bir məkanda həm də dünyanın ruhən və cismən ən gözəl xalqı yaşayır və irqi-Qafqaziyyə mənsubiyyəti ilə fəxr edirlər. Bəs ərəblərin “Huristan” adlandırdıqları bir məkanın azadlığı niyə olmasın?” [5, s.140-141].

Əli bəyə görə ruh və fikir gözəlliyinin əlaməti azadlıqdır. O bu haqda yazmışdır: “Şən, namus və tar, heysiyyət, istiqamət, şücaət, həmiyyət, qeyrət, rüfət, nəcabət kimi sifətlərin cümləsi hürriyyətdən, azadlıqdan törər. Bu sifətlər ruhda olduqca insanın simasına inikas edər... Bəncə, Qafqaz türkləri ətrəkin ən hürriyyətpərəstidir” [5, s.141-142]. Lakin hürriyyətpərəstlik məsələnin bir tərəfidir. Əsas problem türk-müsəlman birliyini gerçəkləşdirəcək və gələcəyə aparacaq vahid ideologiyanın olmaması idi.

Əli bəy Qaf dağına zəncirlənmiş və ciyəri qaraquş tərəfindən yeyilən, lakin vüqarını itirməyən Prometeyi Qafqaz türklərinə bənzədir. Prometeyin ciyərinə parçasalar da, onun azadlıq hissini məhv edə bilmədikləri kimi, Qafqaz xalqlarını da əsarətdə saxlamaq olmaz. Əli bəy Hüseynzadə Prometeyi xilas edən Heraklla Zal oğlu Rüstəmin köməyinə çatan Simurq quşunu müqayisə edir və bildirir ki, bu əfsanələr əbəs deyildir. Təbiətlə cəmiyyətdə bir harmoniya vardır. Qartallar yurdunun insanları da ucalıqda pərvəriş tapırlar. O, türk-müsəlman dirçəlişinin Qafqazda gerçəkləşəcəyinə inamla yazır: “Qafqaz ölkəsi aləmin istibdad və bidad altında inləyən qismini əsarətdən xilas etmək xüsusunda ən böyük rol oynayacaqdır!” [5, s.143].

Üç tərəfdən dənizlə, cənubdan isə Türkiyə və İranla əhatə olunan Qafqazda yaşayan yüzdən artıq xalq və tayfa milli, dini və dil fərqlərinə baxmayaraq, əsrlər boyu sülh və qardaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Lakin ermənilər 1890-cı ildə şovinist “Daşnaksütyun” partiyasını yaradaraq mənfur “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmağa başlayan andan əvvəlcə yaşadıkları Osmanlı dövlətinin, sonra isə gəldikləri Qafqazın asayişini pozdular.

Məlum olduğu kimi, sultan Əbdülhəmidin humanist münasibətindən sui-istifadə edən ermənilər 1890-cı ildə “Daşnaksütyun” və “Qnçak” partiyalarını yaratmış, Türkiyənin Qars, Van, Ərzurum, Xarput, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Adana və Kilikiyanın cənub vilayətlərində yerli türk əhalisini məhv etmək, qovub çıxarmaqla zor gücünə, silahlı basqın və vəhşi qırğınlar hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiasına düşmüşdülər. Qəsbkar siyasətlərinə və azğın hərəkətlərinə görə 1896-cı ildə Türkiyədən qovulan ermənilər Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində məskunlaşmalarına [1, s.120] baxmayaraq, mənfur niyyətlərini həyata keçirməkdən əl çəkmədilər.

Erməni şovinistləri Osmanlı dövlətindəki məğlubiyyətlərinin acısını Qafqaz müsəlmanlarından çıxır, rus məmurlarının himayədarlığı sayəsində İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Şuşa, Gəncə, Bakı və Şirvanda müsəlmanları öldürür, təsərrüfatlarına ziyan vurur, torpaqlarından çıxarır, nəyin hesabına olursa olsun məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar. Nikolay hökuməti isə Qafqazda böyük qüvvə olan türklərin əleyhinə kütbeyin övladlarının ağlasığmaz hərəkətlərinə göz yumurdu. “Rus əsgərləri, polislər və jandarmırlar türklərin qırılmasını kənardan seyr edirdilər. Elə ki ermənilər türklər tərəfindən sıxışdırılırdı, başlayırdılar onlara kömək etməyə...” [1, s.123].

Rəsmi mənbələrə görə, Rusiya ilk olaraq Şərqi Anadolu və İranda yaşayan 70 min erməni 20 il müddətinə vergidən azad etməklə Cənubi Qafqaza yerləşdirmişdir. 1914-cü ilə qədərki məlumatlarda isə Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ, Gəncə və Bakı ətrafına köçürülən ermənilərin sayının 1 milyonu keçməsi qeyd olunmuşdur [3, s.15-16].

Hadisə və proseslərin gedişi qəti tədbirlər görməyi tələb edirdi. Qafqaz müsəlmanlarını qırğınlardan qorumaq məqsədilə 1905-ci ildə Bakıda Əhməd Ağaoğlunun rəhbərlik etdiyi “Difai” (“Müdafiəçi”) partiyası yaradıldı və fəaliyyətə başladı. Bu əhəmiyyətli hadisə Qafqazda türk-müsəlman dirçəlişinin ilk sanballı təzahürü hesab oluna bilər.

Türk-müsəlman dirçəlişinin növbəti addımları Qafqazdan kənarda gerçəkləşsə də, qeyd olunan nəzəri platformanın davamı idi. 8 aprel 1905-ci ildə Peterburqda Rəşid əfəndinin evində kiçik

bir heyətin iştirakı ilə Rusiya Müsəlmanları İttifaqının birinci qurultayı keçirildi. Daha bir əlamətdar hadisə - ikinci qurultay 22 yanvar 1906-cı ildə Peterburqda Həsən Həbibullanın evində iki yüz nəfərin iştirakı ilə baş tutdu. Avqustun 15-də Nijni Novqorodda kirayə tutulmuş gəmidə 13 saat davam edən və daha artıq nümayəndənin qatıldığı “Rusiya Müsəlmanları İttifaqının” üçüncü qurultayında artıq “Xalq partiyasının proqramı” qəbul edilmişdi. Rusiyanın müxtəlif ərazi nümayəndəliklərindən təqdim olunmuş 7 proqram layihəsi Kazanda davam etdirilən həmin qurultayda müzakirə olunmuş və Əlimərdan bəy Topçubaşovun 79 maddədən ibarət Proqram layihəsi qəbul olunmuşdu [1, s.146].

Proqramda siyasi məqsədlər, əhəlinin hüququ, dövlət quruluşu, dini qaydalar, məhəlli muxtariyyət, məhkəmə, maarif, maliyyə işləri, torpaq məsələsi, qadınların seçki hüququ kimi aktual məsələlər öz əksini tapmışdı.

Rusiya Müsəlmanları İttifaqının əsas simalarından biri olan Əli bəy Hüseynzadə milli birlik naminə müxtəlif təkliflərlə çıxış edirdi. Onun araşdırmalarının əhatə dairəsini və ictimai mövqeyini qələmə aldığı yazıların mövzusunda aydın görmək olur: “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” [5, s.41-70], “Ramazanül-mübarək və hürryyət” [5, s.85-86], “Milliyyət və insaniyyət” [5, s.110-114], “Müxtəlif bəhanələrlə adam öldürmək” [7, s.188-191], “Həyat və meyli-füyuzat” [7, s.225-229], “Vəqayeyi-ələmə bir nəzər” [7, s.241-246], “Qırmızı qaranlıqlar içərisində yaşıl işıqlar” [5, s.181-190], “Siyasəti-fürusət” [5, s.274-410], “Nicat məhəbbətdədir!” [5, s.194-199] və s.

Əli bəy millətin istiqlalı üçün siyasi güc və nüfuzu əsas hesab edərək göstərirdi ki, bunun üçün tərəqqi, tərəqqi üçün isə xalqın birliyi lazımdır. O, rəhbəri olduğu “İttihad və tərəqqi” firqəsinin strategiyasında da silaha deyil, siyasətə, sözün gücünə, mədəniyyətə və maarifə, ədalətə və qanunlara güvənilməsinə ifadə edir və nizam-intizamlı idarə üsulunun vacibliyini vurğulayırdı.

“Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir... Qüvvət üçün tərəqqi, tərəqqi üçün ittihad (birlik) lazımdır” - deyən Əli bəy Hüseynzadə “İttihad və tərəqqi” firqəsinin strategiyasını aşağıdakı kimi açıqlayırdı: “Qılınc degil, siyasət lazım, lisan lazım, əhli-maarif lazım, qələm lazım, ədalət lazım, adılana və müdəbbirana üsuli-idarə lazım!” [5].

Əli bəy Hüseynzadə tarixi prosesdə mədəniyyət, sivilizasiya, ictimai-iqtisadi formasiyalar mövzunu şərh edərkən öz mülahizələrini açıq bildirir: “Tarixi dövrlərə təqsim üçün vəhşət və heyvaniyyət ilə mədəniyyət və insaniyyətdən daha mətin əsas olamaz! İnsaniyyəti heyvaniyyətdən, mədəniyyəti vəhşətdən təfriq edəcək bir əlamət varsa, o da qətl və qitalın, xunxarlığın və xunrizliğin ortadan rəf olmasıdır... İstanbul fəth edildi, Amerika kəşf olundu, müqatilə, səfəkidəmə xitam buldu-mu, bəşəriyyət heyvanlıqdan xilas oldumu? Əsla!.. Vəhşətdə, heyvaniyyətdə bu günə qədər israr edib durmuşdur!..” [5, s.137-138]. Mütəfəkkirin fikirləri bu gün də aktualdır. Müasir dünyada gedən proseslər, İraqda, Suriyada səngimək bilməyən müharibə fitnə-fəsadları, Kobani hadisələri bəşər düşüncəsinin ümumilikdə heç də dəyişmədiyinin göstəricisidir.

Bu dəyişməzliyin səbəblərindən birini Əli bəy müsəlmanların mütiliyində görürdü: “Bizə dedilər ki, “Çirkabə daş atma, üzərinə sıçrar!” Biz də bu sözü bir hikmət zənn edərək atmıyoruz... Bu çirkabların qoxusu, üfunəti getdikcə artır... Xeyr, əfəndim! Belə olmaz. Çirkablara daş atılmalıdır, həm də doluncaya, yox edilincəyə, ortadan vücudları qaldırılincaya qədər...” [5, s.251]. O davam edərək bildirir ki, daş, qaya yetməyə, tibbi, mikroböldürücü üsullarla, neftlə odlamaq lazımdır ki, üfunət və pislikdən əsər qalmasın. Həqiqətən də, bizə laqeydlik və ətalət yox, mübarizə gərəkdir.

Azərbaycan alimi Yaşar Qarayevin şərh etdiyi kimi, Əli bəy Hüseynzadə irsini öyrənməklə müasir dövrdə baş verən müharibələrin, o cümlədən Azərbaycanın da cəlb edildiyi Qarabağ savaşının səbəb və məqsədlərini, ideya qaynaqlarını, habelə problemdən qurtuluş yollarını görmək olar [5, s.4-21].

O, şəraitdən asılı olaraq çıxış yolunu gah inqilab, gah da təkamüldə görürdü [5, s.440]. Lakin düşüncəni dəyişmədən vəziyyətin dəyişəcəyini gözləmək çətinidir. Klassik metodların hansını seçmək məsələsi də yenə “sahələrdən” və “əkinçilərdən”, zaman, məkan və hərəkətverici qüvvə amillərindən asılıdır.

Əli bəy Hüseynzadə Türk dövlətçiliyindəki ideoloji boşluqları görür və insanların düşüncəsində inqilab yaratmaq istəyirdi: “... Fədai lazımdır, fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qıyafətli fədai! İngilis, amerikan kibi tizrəftar, yeni yaponlar kibi kütahdamən fədai!...” [5, s.252].

O bəzən də təkamülün tərəfdarı kimi çıxış edərək yazırdı: “Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülm və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istəyirik, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin. Yoxsa mədələrində həzm olunmasın” [5, s.265].

Onu ən çox narahat edən məsələlər: millətinin bəzi hallarda mütiliyi, ləngliyi, zamanın nəbzini tuta bilməməsi, öz dəyərlərinə sahib çıxmaması, istedadına müvafiq davranmaması, şəraiti nəzərə almaması və s. idi.

Məqalələrindən birində Ə.Hüseynzadə təəssüfünə yumor qatararaq yazırdı: “...Tiflisdə də bomba partladı, Bakıda isə altmışa qədər bomba partlamadan zabitiyyə tərəfindən tutulub müsadirə olunma bildi... Demək ki, bizim Bakı cəməəti dəxi bombalar üzərində oturuyormuş...” [5, s.158].

Əli bəy Hüseynzadənin XX əsrdə qələmə aldığı mədəniyyət və tərəqqi haqqındakı mülahizələri bu gün qloballaşma və mədəniyyətlərin integrasiyası şəraitində türk xalqlarına öz hərəkətverici qüvvələrini təyin etməkdə müəyyən istiqamət verir. O, birlik haqqında düşünərkən tarixi şərait, ərazi, əqidə və milli amilləri nəzərə almağın vacibliyini diqqətə çəkir, azadlıq mübarizəsində türk xalqlarını Qərbə, avropalılara deyil, məhz özlərinə arxalanmağa çağırırdı. Ə.Hüseynzadə bu məsələlər haqqında yazırdı: “Nə ingilis məmləkətində, nə də Fransada, Avstriya və Germaniyada İran və Türkiyəyi oyandıracaq bir hüriyyət ədəbiyyatı hüsula gəlmədi və gələməz də... İsveçrənin sizə biganə olan soyuq Alplarıdan, Misirin lal və samit olan ehramlarından, hətta Avropanın mərakizi qeyli-qalından imdad gözləməyərək, oralardan səsini, fəryad və fəqanınızı vətənə eşitdirəməzsiniz. Oralarda sizi kimse himayə edəməz! Gəliniz, gəliniz Qafqaza, Simurğun qanadları altına!...” [5, s.144].

Onun fikirləri biliyin, Avropa dəyərlərindən bəhrələnməyin əleyhinə deyildi. Əli bəy Hüseynzadə millətin kimə və nəyə etimad etməsi problemini çözməyə çalışır, müsəlmanların çəkdiyi zillətlərin səbəblərini aydınlaşdırır, “yeni türklərin zəlalətlərini” aşağıdakı kimi sıralayırdı: “Bunları hər vəqt yanıldan üç məsələdir: məsələlərin birisi - sünniliyi, şiəliyi ayrı-ayrı şey hesab edib, islamiyyəti həqqilə anlamamalarıdır; ikincisi - xilafət bəhsini islamiyyətlə qarışdırıb aləmi-islama mənafe-i-xilafət nöqtəyi-nəzərindən baxmalarıdır, üçüncü məsələ isə sülalə bəhsi olub türklüyü osmanlılıqdan, yəni xanədani-ali-Osmalı mərbut bilməkdən ibarətdir” [5, s.159].

Məzhəb ayrılığı üzündən birləşə bilməyərək mübahisə edən müsəlmanlara Əli bəy Hüseynzadə irsindən maraqlı bir cavab vardır: “...imam-əzəm Əbu Hənifə həzrətləri o cənabın (İmam Cəfəri-Sadiq) şagirdlərindən olub həlqeyi-tədris və təlimlərində bulunmuşlardı... İmam əzəmin tutduğu təriq İmam Cəfəri-Sadiqin göstərdiyi yoldan başqa bir şey deyildir... bizlərə ittihad üçün ayrı bir təriq aramaq əbəsdür, zənn edəriz...” [5, s.238]. Bu qeydlər Ə.Hüseynzadənin 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalının 15-ci nömrəsində İslam peyğəmbərinə həsr etdiyi “Mövludi-nəbi” məqaləsindən götürülmüşdür. Tamamilə haqlıdır, belə ki, İmam Cəfəri-Sadiq həzrətləri də Muhammad əleyhissəlamın yoluna sadıq olduğundan bu ismi almışdır. Deməli, kitabı Quran, peyğəmbəri Muhammad olan bir millətin ittihad yolu birdir – Allahın yoludur.

Əli bəy Hüseynzadənin Avropaya nisbətən Rusiya haqqında fərqli düşüncəsinin əsasında da doğmalıq əndişəsi, orada yaşayan türk soylu millətlər və onların ortaq dilləri amili dururdu. O yazırdı: “Rusiya ölkəsində hüriyyət sayəsində bir millət tərəqqiyə başlayır ki, onun dili Türkiyə və İran xalqına biganə deyildir. Bu millət Kazandan, Ufadan Səmərqəndə, Məvərayi-Baykaldan Krıma qədər müntəşir olan türk və tatar əqvamıdır” [5, s.144].

O, Qafqaz və Rusiyada yaşayan türk-müsəlman ziyalılarının azadlıq ideyalarını İran və Türkiyəni ağuşuna alacaq selin məcraları hesab edərək yazırdı: “Bu selin də məcrası bilaşək və şübhə bu iki məmləkətə Qafqaz bərzəxi olacaqdır!.. İştə, görünür ki, Qafqaz hüriyyəti-ələmin tarixində mühüm rollar oynayacaqdır. Bu rolların da ən böyüğü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir” [5, s.144].

Maraqlı burasıdır ki, Əli bəy Hüseynzadə hələ 1906-1907-ci illərdə yazdığı məqalələrində Türkiyənin demokratik inkişaf yolu tutacağını və İran inqilabının labüdlüyünü bütün təfərrüatı və cəhətləri ilə proqnozlaşdırmışdı [5, s.241-242].

Lakin bir acı həqiqət vardı ki, Qafqazda yaşayan gürcü, erməni və türklərdə eyni dövlət içində, bir bayraq altında, bir və bərabər yaşama iradəsi, əzmi və mövcud ortaqlığı davam etdirmə arzusu yox idi. Bu üç millətin milli maraqları bir-birinə zidd idi və aralarında da tarixi düşmənçiliklər və dərin ayrılıqlar var idi [3, s.82].

Milli şüuru və vətənpərvərlik ölçüləri müxtəlif olan xalqları bir ideologiya ətrafında birləşdirmək çox çətindir. Buna baxmayaraq Ə.Hüseynzadə Qafqaz Seyminin (18 yanvar 1918 – 28 may 1918) dağılması əleyhinə idi. O, türk-müsəlman birliyinin gücünə, türklərin cəsarət və nüfuzuna inandığı üçün düşünürdü ki, Qafqaz Seymi daxilində də söz sahibi olmaqla millət üçün çox şey etmək olar. Onun düşündüyünü ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu illərdə tamamilə aydın şəkildə sübut etdi. Hətta adlarının çəkilməsi qadağan olunan bir şəraitdə Azərbaycanın ilk qurucuları M.Rəsulzadənin, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Topçubaşovun ideyaları əməli şəkildə həyata keçirilir, Azərbaycanın bugünkü müstəqilliyinin təməllərinin möhkəmləndirilməsi yolunda böyük işlər görülürdü.

Ə.Hüseynzadənin düşündüyü kimi, həqiqətən də, o zamanlar ərazilərin parçalanması özü ilə arzuolunmaz nəticələr gətirdi. 30 oktyabr 1920-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Sovet Azərbaycanı türklərin yaşadığı ərazinin yalnız bir hissəsində qurulmuş, Göyçə mahalı və Borçalı ərazisi orada yaşayan türk-müsəlman əhali ilə birlikdə respublikanın sərhədlərindən kənarda qalmışdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qafqazda reallaşmağa başlayan türk-müsəlman dirçəlişi Orta Asiya və Anadolunu ağuşuna alaraq hazırda bütün dünyanı əhatə etməyə başlamışdır. Əli bəy Hüseynzadə dirçəlişin üç aspektini “İttihad, qüvvət, tərəqqi”devizində ifadə etmiş, ittihadı (birliyi) isə “Türkçülük, islamçılıq, avropaçılıq (müasirlik)” dəyərlərinin sintezində görmüşdü.

“Türkçülüğün babası” [2, s.9; 6, s.141] hesab olunan Əli bəy Hüseynzadənin eyni zamanda beynəlmiləlçi və bəşəri şəxsiyyət olması bütün yaradıcılığına sirayət etmişdir O, 1905-ci il hadisələri barəsində “Bundan sonra nə etməli?” sualına belə cavab vermişdi: “...millət və milliyyət tərəfdarlığı etməyib, insaniyyət və səadət-məmləkət naminə... qeyrət və himmət etməli, ..., millətin heyəti-məcmuəsinə isnad etməyib, ancaq cinayətin faili olan şəxsi, fərdi günahkar bilməlidirlər!” [7, s.112-113].

O, XIX-XX əsrlərdə Avropanın tərəqqisini protestantlıq və xüsusilə də Martin Lüterin xidmətləri ilə bağlayaraq yazırdı: “Bu gün İsveç, Germaniya, Hollanda kimi protestant məmləkətlərində bir fərd yoxdur ki, İncili oxuyub anlamasın. Bu əqvamın, öz Quranlarının mənasından bixəbər qalan müsəlmanlara əxlaq və məişətə təfəvvüqləri səbəbindən biri budur...” [5, s.241].

Müasir dövrdə müsəlman ələminin problemlərindən biri hələ də İslam dininə mənsub insanların böyük bir hissəsində elm və əqidə vəhdətinin olmamasından irəli gəlir. Əqidədə qətiyyət göstərən zümrənin bir qismi elmə maraq göstərmir, elm adamlarının əksəriyyəti isə əqidə məsələsinə ciddi yanaşmır. Əli bəy Hüseynzadənin söylədiklərindən 100 il keçməsinə, sələflərimizin müdrik kəlamlarından əsrlər keçməsinə, texnologiyaların həyatın ən həssas sahələrinə daxil olmasına, dünyanın mənzərəsinin tamam dəyişməsinə baxmayaraq, əksər cəmiyyətlərin problemləri köhnədir.

Açar sözlər: Qafqaz, türk-müsəlman dirçəlişi, Əli bəy Hüseynzadə, Azərbaycan

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.
2. Göyalp Z. Türkçülüyün əsasları. Tərcümə, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi Elman Mustafaoğlu. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
3. Görürilmaz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət, 2009, 408 s.
4. “Həyat” qəzeti. 1906, № 143.
5. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. 1-ci cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 580 s.
6. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
7. Mustafayev İ., Murtuzayev S. İmam Şamil (tarixi-publisistik очерк). Bakı: Vətən, 1993, 240 s.

Ирада Зарган

ТЮРКСКО-МУСУЛЬМАНСКОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ В КАВКАЗЕ

Резюме

В статье анализируется вопрос тюркско-мусульманского возрождения на Кавказе в конце XIX – начале XX века и роль Али-бека Гусейнзаде в этом процессе. Рассматривая данный период в контексте времени, пространства и движущих сил, автор выявляет факты, характеризующие тюркско-мусульманское возрождение, и выдвигает научные умозаключения, связанные с этой проблемой. На основе обзора произведений Али-бека Гусейнзаде выявляются его социально-политические взгляды, составляющие основу идеологии возрождения. Отмечается, что ценные мысли Али-бека Гусейнзаде являются основными принципами независимого Азербайджана.

Ключевые слова: Кавказ, тюркско-мусульманское возрождение, Али-бек Гусейнзаде, Азербайджан

İrada Zarqan

THE TURKISH-MUSLIM REVIVAL IN THE CAUCASUS

Summary

The article analyzes the issues of the Turkic-Muslim revival in the Caucasus at the end of the XIX and beginning of the XX century and the role of Ali bey Huseynzade in this process. Considering this period in the context of time, space and driving forces the author reveals the facts characterising the Turkic-Muslim revival and puts forward scientific conclusions related to this problem. Based on a review of the works of Ali bey Huseyzade, the author reveals his social and political view forming the basis of the ideology of revival. It is noted that the valuable thoughts of Ali bey Huseynzade are the basic principles of independent Azerbaijan.

Keywords: Caucasus, the Turkic-Muslim revival, Ali bey Huseynzade, Azerbaijan